

Benedetto Cotrugli

– prekursor nauki i dydaktyki w rachunkowości oraz jego wybrani następcy.

Droga podwójnego zapisu z ziemi włoskiej do Polski

*Agnieszka Kozłowska**

*W artykule skoncentrowano się na aspektach historycznych i przedstawieniu wybranych postaci, które miały kluczowy wpływ na przeniesienie zasady podwójnego zapisu z Włoch do Polski. Przedstawia on historię upowszechnienia reguły podwójnego zapisu i tym samym prezentuje wkład Benedetta Cotrugliego w naukę i edukację w rachunkowości. Dzieło Cotrugliego stanowiło kompendium wiedzy kupieckiej niezbędnej do prowadzenia ksiąg rachunkowych oraz podstawę dla nauki i edukacji w tej dziedzinie. Dokonał on bowiem pierwszego teoretycznego opisu zasad podwójnej księgowości, wyprzedzając o przeszło 20 lat prace Luci Paciolo, który skodyfikował zasady prowadzenia ksiąg rachunkowych w swoim dziele *Summa de arithmetica, geometria, proportioni et proportionalita*, wydanym w Wenecji w 1491 roku. W artykule podjęto jednocześnie próbę przedstawienia znaczenia głównego dzieła Cotrugliego *Księga o sztuce handlu dla historii rachunkowości w Polsce*, a także Ambrogio Lerici, jako pierwszego Włocha, który zajmował się rozpowszechnianiem zasad podwójnego zapisu w Gdańsku.*

Słowa kluczowe: historia rachunkowości, Benedetto Cotrugli, zasada podwójnego zapisu, badania historyczne.

Nadesłany: 13.11.18 | Zaakceptowany do druku: 29.05.19

Benedetto Cotrugli – a precursor of science and didactics in accounting and his chosen successors. The double-entry bookkeeping system’s journey from the Italian land to Poland

The article focuses on historical aspects and the presentation of selected persons, who have had a key impact on reaching the principle of double-entry from Italy to Poland. It presents the history of the prevalence of the double-entry rule and thus Benedetto Cotrugli’s contribution to science and education in accounting. Cotrugli’s work was a compendium of merchant knowledge necessary to keep accounting books and the same time a basis for science and education in this field. It was Benedetto Cotrugli who made the first theoretical description of the rules of double accounting, exceeding by over 20 years the work of Luca Pacioli, who codi-

* **Agnieszka Kozłowska** – mgr, Katedra Rachunkowości, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu (UEP), Polska. <https://orcid.org/0000-0002-0637-3612>.

Adres do korespondencji: Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, aleja Niepodległości 10, 61-875 Poznań, Polska; e-mail: agnieszka.kozlowska@ue.poznan.pl.

fied the principles of bookkeeping in his work Summa de arithmetica, geometria, proportioni et proportionalita, published in Venice in 1491. Due to the fact that the article also attempts to present the meaning of Cotrugli's book (Book on the Art of Trade), already written in 1458, for the history of accountancy in Poland, it also refers to Ambrogio Lerici, as the first Italian who dealt with dissemination of the double-entry rules in Gdańsk.

Keywords: history of accounting, Benedetto Cotrugli, double entry rule, historical research.

Submitted: 13.11.18 | Accepted: 29.05.19

JEL: B10, N10

1. Wstęp

Historia rachunkowości jako obszar badawczy jest niekiedy spychana na margines badań naukowych. A przecież stanowi próbę wyjaśnienia teraźniejszości przez odwołanie się do przeszłych wydarzeń. Tym samym pełne zrozumienie rachunkowości jest możliwe tylko przez poznanie jej historii (Banaszkiewicz, 2013, s. 1).

Według W. Byszewskiego (1912, s. 11–12) „kto zna tylko współczesny stan jakiejś sprawy naukowej, zna tylko obraz bez głębi, bez zasadniczych podstaw, dopiero historyczne poznanie nauki, poznanie dróg rozwoju, które ją do dzisiejszego stanu doprowadziły, pozwala się należyście orientować, pozwala pojąć rzeczywisty organizm wiedzy”. Ciągłość historyczna czy korzystanie z wielowiekowych doświadczeń mają zatem duże znaczenie dla rozwoju i praktyki rachunkowości.

Niniejszy artykuł ma charakter przeglądowy. Jego celem jest przedstawienie sylwetki Benedetto Cotrugli, pierwszego, według badaczy historii rachunkowości, ilustratora koncepcji podwójnego zapisu oraz próba powiązania wpływu jego dzieła na rozwój nauki o rachunkowości i dydaktyki w Polsce. W artykule podjęto próbę przedstawienia łańcucha łączącego dorobek B. Cotrugli z pojawieniem się w Polsce metody podwójnego zapisu. W tym celu przedstawiono sylwetki kontynuatorów jego dzieła: Luci Pacioli, uznanego powszechnie za ojca rachunkowości podwójnej w świetle dzisiejszej nauki i Ambrogio Lerici, który jako pierwszy Włoch nauczał o metodzie włoskiej w Polsce.

2. Pierwotny spór o podwójną rachunkowość – czy faktycznie narodziła się we Włoszech?

Należy wspomnieć, że wynalezienie podwójnego zapisu przez Włocha – nieważne czy przez Lucę Paciolo, czy też kogoś innego – było kwestionowane przez zagranicznych badaczy historii rachunkowości, zwłaszcza w XIX wieku. Kilku niemieckich uczonych próbowało przypisać Niemcowi zaszczyt wymyślenia metody księgowania z podwójnym zapisem. Wśród najbardziej autorytatywnych wyróżnił się Telschown, który około 1860 r. twierdził, że kilka niemieckich domów komercyjnych stosowało tę księgowość już od 1376 roku (Telschown, 1862; za: Fregonese, 2016, s. 47). Jednak A. Lindwurm (1869) i E.L. Jaeger (1876), jedni z czołowych badaczy historii śledzący rozwój rachunkowości poza półwyspem włoskim, nie zgadzają się z Telschownem. Zwracają oni uwagę, że dokumenty pochodzące z domu kupieckiego Fuggera, na które on się powołuje, są zbiorem pism według daty, ale na pewno nie występują w formie zapisu podwójnego. Sam Lindwurm był jednym ze zwolenników tezy, że metoda podwójnego zapisu zrodziła się we Włoszech (za: Fregonese, 2016, s. 47). Udowodniono, że reproduktowane rejestry niektórych domów handlowych Vicke Geldhersen von Ulm Ruland Hamburg nie stosują w gruncie rzeczy podwójnego zapisu – jest to nadininterpretacja. „[...] Włosi wynaleźli system księgowy, którego zaletą jest to, że nie może być kwestionowany, jeżeli ma być podziwiany, bardziej proste i bezpieczne podstawy, i łatwość zastosowania [...]”

(Lindwurm, 1869; Gitti, 1878; za: Fregonese, 2016, s. 47).

Z kolei uczeni francuscy, w tym George Perrot, a przed nim i Simon Stevin, już w 1636 r. twierdzili, że metoda podwójnego zapisu była znana zarówno Rzymianom, jak i starożytnym Grekom (Perrot, 1873; Stevin, 1634; za: Fregonese, 2016, s. 47). Fabio Besta udowodnił jednak, że takich oświadczeń nie można zaakceptować. Po pierwsze, łacińskie i greckie dokumenty nie są wystarczająco dokładne, aby uzasadnić te rozszczenia, nie wyjaśniają również dlaczego w różnych włoskich archiwach państwowych nie ma wcześniejszych zapisów z XIV wieku dokumentujących księgowanie podwójne – nadal rejestrowane było tylko odtwarzanie. Jeśli metoda ta była znana w starożytności, powinny takowe istnieć¹.

Podsumowując, według F. Besta i V. Alfieri podwójna rachunkowość narodziła się na terenie Włoch, prawdopodobnie w Wenecji, w bardziej niż jakiegokolwiek inne rozwiniętym handlowo i ekonomicznie mieście (Besta, 1916, s. 345–346 i Alfieri, 1994, s. 63–64). Wystarczy zauważyć, że same techniczne zapisy księgowe mają ściśle włoski charakter (Fregonese, 2016, s. 47).

Ważną przesłanką, świadczącą o włoskim pochodzeniu metody księgowania podwójnego, jest też język, którym posługuje się m.in. Pacioli. Przyjmuje się, że w *Summie* dominuje dialekt tokański z zapożyczeniami pojęć weneckich (Pogodzińska-Mizdrak, 2007). Istota metody włoskiej sprowadzała się do zasady, zgodnie z którą zapisy księgowe były dokonywane w dwóch księgach, a mianowicie w dzienniku (*giornale*) i w księdze głównej (*grande libro*). Dziennik miał postać oprawionej księgi, z ponumerowanymi stronicami, przy czym każda stronica była w odpowiedni sposób porubrykowana. Zadanie księgowego wyposażonego w dziennik polegało na dokonywaniu chronologicznych zapisów w postaci tzw. sentencji, stanowiącej zwięzły opis zdarzenia wszystkich operacji gospodarczych. Z dziennika zapisy przenoszono codziennie, pozycja po pozycji, do księgi głównej, w której znajdowały się konta majątkowe, kapitałowe i wynikowe. Metoda ta sprawdzała się tylko w przypadku małych przedsiębiorstw, utrzymujących kontakty handlowe z niewielką grupą dostawców i odbiorców (Niemski, 1947, s. 157).

3. Metoda podwójnego zapisu – kto upublicznił ją jako pierwszy?

Księgowość towarzyszy ludzkości od około 6000 lat, jednak początków metody bilansowej, która stała się podstawową metodą zapisu dla całej rachunkowości historycy rachunkowości dopatrują się we wprowadzeniu dwustronnego układu konta z przeciwstawnymi zapisami zwanymi „weneckimi” w końcu XIII wieku (Hendriksen, 2002, s. 1–2).

Przyjmuje się, że w okresie od XII do XIV wieku ukształtowały się zasady współczesnej rachunkowości opartej na podwójnym zapisie w zamkniętym zespole kont. Jej narodziny wiążą się z kolei z zastosowaniem ewidencji należności i zobowiązań. Jak wiadomo, użyczenie własnych pieniędzy lub też rzeczy na zasadzie pożyczki powoduje, że osoba pożyczająca staje się dłużnikiem i spoczywa na niej obowiązek zwrotu długu, natomiast osoba udzielająca pożyczki, czyli wierzyciel, ma prawo domagać się zwrotu pożyczonej sumy pieniężnej. Aby fakt udzielenia pożyczki nie uległ zapomnieniu, oraz w celach kontrolnych, zaczęto zapisywać wszelkiego rodzaju operacje kredytowe (Kawa, 1987, s. 8).

Rachunkowość powstała i rozwijała się w sprzyjających warunkach, na gruncie przygotowanym przez całe wieki zdobywania wiedzy (Hendriksen, 2002, s. 51).

Głównymi czynnikami, które zdaniem A.Ch. Littletona musiały wystąpić, aby powstała podwójna księgowość są: sztuka pisanie, arytmetyka, prywatna własność, pieniądź, kredyt, handel i kapitał (Łazarowicz, 2011; Banaszekiewicz, 2013, s. 25).

Współcześnie naukowcy zajmujący się rachunkowością uważają, że pierwsze dzieło teoretyczne propagujące metodę podwójnego zapisu powstało na początku drugiej połowy XV wieku. Zostało ono napisane przez pochodzącego z Dubrownika kupca, Benedetto Cotrugli, i nosiło tytuł *Della mercatura e del mercante perfetto* (*O handlu i kupcu doskonałym*). Jednak pierwszym wydanym (w 1494 r.) i uznawanym za kamień milowy w rozwoju rachunkowości jest traktat napisany przez włoskiego mnicha Lucę Pacioli pt. *Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni e Proportionalita*. Mimo że jest to dzieło z zakresu matematyki, to w części *De Computis et Scripturis* autor zawarł szczegółowe rozważania na temat prowadzenia

ksiąg rachunkowych, sporządzania bilansu i rachunku zysków i strat (Płóciennik-Napierała, 2005, s. 158–159).

W polskiej literaturze przedmiotu opublikowano sporo artykułów dotyczących opisu sylwetki i dzieł L. Pacioli, uznanego za ojca rachunkowości, natomiast stosunkowo niewiele uwagi poświęcono do tej pory B. Cotrugli, uznanemu za pioniera podwójnego zapisu. Nasuwa się pytanie, czy ponadwiekowa sława należy się wyłącznie L. Pacioliemu? Wydaje się wysoce prawdopodobne, że Pacioli, pisząc swój traktat, opierał się na wiedzy już upowszechnionej, prawdopodobnie przez B. Cotrugli.

Wielu badaczy uważa, że podwójna księgowość funkcjonowała wcześniej, Pacioli zaś ją jedynie udokumentował. Uzasadnieniem takiego stwierdzenia może być brak komentarzy i szerszych wyjaśnień zasady podwójnej księgowości w traktacie Pacioli. Autor skupił się w swoim dziele na przedstawieniu praktycznych zasad biznesowych. Wskazywać może na to również tytuł *Summa*, sugerujący zgromadzenie wiedzy już wcześniej funkcjonującej oraz fakt, że księgowość podwójna była używana przez kupców weneckich kilka wieków wcześniej (Warson-bin-Hardono, 2013, s. 3).

Dla rozważań w kontekście historii rachunkowości w Polsce istotna jest również postać Ambrogio Lerici, którego dzieło było prawie nieznaną historykom włoskiej księgowości, ponieważ napisane zostało w języku niemieckim i wydane drukiem w Gdańsku. Dzieło tego autora składa się z dwóch tomów i jest datowane na 1606–1610. Stanowi tym samym pierwsze dzieło napisane w tym stuleciu przez Włocha (choć w języku obcym) (Antinori, 2000, s. 72).

3.1. Benedetto Cotrugli (1458) – pierwszy ilustrator systemu księgowości podwójnego zapisu

System księgowości podwójnej stopniowo przyjmował się na terenie Włoch, po czym zaczęto go również wprowadzać w całej Europie. Przyczyniły się do tego opracowania naukowe na temat rachunkowości. Jako pierwszy zasady księgowości opisał w 1458 roku Benedetto Cotrugli w książce zatytułowanej *O handlu i kupcu doskonałym* (Łuczaj, 2003, s. 405). Praca ta ukazała się drukiem dopiero w 1573 roku, dlatego też za pierwszego autora podręcznika rachunkowości przyjęto uważać Lucę

Paciolię, którego książka pod tytułem *Zasady arytmetyki, geometrii, proporcji i proporcjonalności* ukazała się w 1494 roku. Znajduje się w niej między innymi *Traktat o księgowości podwójnej*. Praca L. Pacioli powstała na podstawie obserwacji systemu księgowości stosowanego w Wenecji i jak sam autor wyjaśnia – nie można go utożsamiać z wynalazcą rachunkowości (Kawa, 1994, s. 73).

Benedetto Cotrugli urodził się w miejscowości Ragusa w Dalmacji (aktualnie Dubrownik w Chorwacji) w roku 1416. Pochodził z rodziny kupców. Ojciec Benedetto – Jakub – był powszechnie szanowanym przedsiębiorcą prowadzącym interesy zarówno na bałkańskim zapleczu Dubrownika – w Bośni i Serbii, jak i w Italii i na Półwyspie Iberyjskim. Szczególnie intensywną działalność rozwijał w królestwie Neapolu, gdzie osiadł na dłuższy czas, dzierżawiąc królewskie Solany w Apulii, a z czasem także królewską mennicę.

Benedetto dzieciństwo spędził na Dubrowniku, gdzie ukończył podstawową edukację w publicznej szkole, dalszą edukację kontynuował zaś we Włoszech. Śmierć ojca w roku 1436 r. była najprawdopodobniej przyczyną przerwania jego edukacji.

Benedetto nie miał problemów z kontynuacją działalności handlowej prowadzonej przez ojca, dzięki poznawaniu kręgów kupieckich od dziecka. Początkowo większość swojego czasu spędzał w Dubrowniku, gdzie wykorzystując kontakty ojca, prowadził rozległe interesy handlowe na Bałkanach i w krajach basenu Morza Śródziemnego. Był właścicielem statku, udzielał pożyczek i zajmował się handlem. W większości przypadków, dla ograniczenia ryzyka, występował jako udziałowiec we wspólnych przedsięwzięciach kilku kupców. Nawiązał kontakty z wybitnymi aragońskimi kupcami zamieszkałymi w Dubrowniku, m.in. z Janem Sparteriuszem i Dario de Forio. W roku 1440 podróżował na Sycylię i do północnej Afryki w celach handlowych. W latach 1444–1446 przebywał w Barcelonie, gdzie prowadził działalność handlową z dubrownickimi szlachcicami. Między 1446 do 1451 rokiem Cotrugli przebywał znów głównie w Dubrowniku. Co najmniej od 1448 r. odbywał kilkakrotnie podróże do Neapolu, gdzie nie tylko prowadził coraz szersze interesy, lecz także wyrobił sobie stosunki na dworze króla Alfonsa (Spremić, 1997, s. 97). Był plebejuszem, jednak

jako jednocześnie zamożny i szanowany handlowiec bywał zapraszany na posiedzenia dubrownickiej Wielkiej Rady, przede wszystkim gdy dotyczyły one spraw finansowych i gospodarczych (Stipetć, Hrabek, i Buzadzić, 1997, s. 12).

Istotne znaczenie dla rozwoju kariery handlowej miał jego pobyt w Neapolu na przełomie lat 1451–1452, gdzie przeprowadził się z rodziną dzięki dobrym stosunkom z królem Neapolu – Alfonsem. W Neapolu pełnił funkcję sędziego Wielkiego Sądu, był dyrektorem Mennicy w Neapolu i L'Aquila, a w roku 1458 został konsulem Raguzy w Neapolu (Bonarek i Wróbel, 2007, s. 7–11).

Na dworze króla Neapolu Benedetto Cotrugli nawiązał wiele kontaktów ze znanymi przedstawicielami epoki renesansu, takimi jak: Lorenzo Valla, Bartolomeo Fazio, Antonio Becadelli, Gianozzo Manetti. L. Valla był neapolitańskim filozofem, humanistą i historykiem i jest uważany za jednego z najwybitniejszych filozofów renesansowych (Gierowski, 1986, s. 170–171). B. Fazio był humanistą, teoretykiem sztuki i kronikarzem artystów, A. Becadelli był z kolei włoskim poetą, uczonym, dyplomatą i kronikarzem, a G. Manetti – filozofem i tłumaczem *Etyki* Arystotelesa. Niektórzy badacze uważają, że to właśnie kontakt z gronem znakomitych humanistów wyzwolił u B. Cotrugli ambicje pisarskie, dość niespotykane u człowieka jego profesji (Stipetć i Habek, 1998, s. 13).

Benedetto Cotrugli napisał cztery dzieła, z których do naszych czasów zachowały się dwa (Bonarek i Wróbel, 2007, s. 14–15):

- *O małżeństwie (De uxore ducenda)* – przed 1458 rokiem,
- *O naturze kwiatów (Della natura dei fiori)* – około 1460 roku,
- *O żegludze (De navigatione)* – na przełomie lat 1464 i 1465,
- *Księga o sztuce handlu (Il libro Dell arte di Mercatora)* – w 1458 roku.

Tematyka dzieł jest różnorodna i dotyczy ekonomii, socjologii, botaniki oraz nawigacji. Różnorodność tematyki jego prac wynika z jego wszechstronnego wykształcenia, pomimo iż nie zdobył żadnego stopnia naukowego, posiadał wiedzę zakresu filozofii i teologii oraz z praktyki handlowej (Ziętowska, 2014, s. 184).

Najsłynniejszym dziełem jest *Księga o sztuce handlu*, którą napisał w mieście Castel Serpico (dziś Sorbo Sepico), nie-

daleko Avellino, gdzie schronił się przed plagą zarazy, która rozprzestrzeniała się w neapolitańskim mieście. Data zakończenia pisania dzieła to 25 sierpnia 1458 roku (Tucci, 1990, s. 12–13). Niestety, wersja oryginalna nie zachowała się do dzisiejszych czasów, datę ukończenia dzieła dokumentują jedynie kopie. W czasach gdy żył B. Cotrugli druk nie był jeszcze powszechnie znany, a książki były pisane i kopiowane w formie rękopisu. Do dziś zachowały się trzy wersje rękopisów:

- wersja przechowywana w mieście Valetta na Malcie, w Bibliotece Narodowej Malty, kopia ta została wydana w Neapolu w 1475 roku przez Marino de Ragusa;
- wersja przechowywana w Bibliotece Narodowej we Florencji i wydana 17 marca 1484 roku przez Giovanni de Matteo di Giovanni Strozzi;
- wersja niekompletna, która kończy się na osiemnastym rozdziale i nie jest datowana, zakłada się jednak, że została napisana w XV wieku, przechowywana w Bibliotece Marucelliana we Florencji. Najciekawsza jest wersja przechowywana na Malcie, ponieważ zawiera załącznik, w którym została opisana reguła podwójnego zapisu. Rękopis został znaleziony dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku.

Pierwszymi badaczkami historii rachunkowości, które zajęły się szczegółową analizą tekstu dzieła B. Cotrugli, były Holenderki Johanna Postma i Anne J. van der Helm. Badania zostały przeprowadzone w 1998 roku (Postma i Van der Helm, 1998, s. 166).

Początkowo badania w rzeczywistości odnosiły się przede wszystkim do wersji drukowanej z 1573 r., zatytułowanej *O handlu i kupcu doskonałym (Della Mercatura e del mercante perfetto)*, w której odniesienia do rachunkowości są stosunkowo niewielkie. W tomie tym ograniczają się one do rozdziału trzynastego, zatytułowanego *Porządek zapisu pism kupieckich* oraz do rozdziału dziewiętnastego, zatytułowanego *Saldo należy robić co siedem lat z pierwszej księgi*. W wydaniu dzieła z roku 1573 opis księgowości odnosi się do rejestrów kupieckich i do niewielu podwójnych zapisów księgowych i nie wchodzi w szczegóły techniki zapisu podwójnego, jak zrobił to Pacioli w *Traktacie o księgowości podwójnej* (Privitera, 2003, s. 124).

Wersja drukowana z 1573 roku została wydana w Wenecji przez Francesco Patrizi na podstawie rękopisu, który został dostarczony do drukarni przez Giovanni Giuseppi, kupca z Ragusy.

Formuła traktatu odnosi się do aspektów technicznych i etycznych działalności kupieckiej. Celem dzieła było usystematyzowanie wiedzy na temat wymiany towarowo-pieniężnej w przystępnej formie, która ułatwiałaby osobom rozpoczynającym działalność handlową rozwiązywanie różnych praktycznych dylematów (Bonarek i Wróbel, 2007, s. 17 i 19). Traktat został napisany w formie czterech ksiąg. W pierwszej z nich B. Cotrugli opisuje techniczne aspekty działalności kupieckiej. Wyjaśnia genezę handlu, przedstawia historię jego rozwoju oraz korzyści, jakie przynosi działalność kupiecka. Zostały tam opisane takie zagadnienia, jak: wybór właściwego miejsca dla prowadzenia działalności handlowej, rodzaje wymiany, jak barter, kredyt, weksle oraz zasady prowadzenia ksiąg handlowych i rodzaje działalności handlowej (specjalizacje kupców). Odrębny rozdział pierwszej księgi został poświęcony opisowi czynności, które są zakazane w działalności kupieckiej – Cotrugli wymienia tu nadmierne upijanie się, gry hazardowe, obracanie się w złym towarzystwie, obżarstwo, przemyt oraz alchemię związaną w tamtym czasie z wytwarzaniem trucizn. W księdze drugiej został opisany problem pobożności kupca. Autor wspomina w tej części o zbawczym znaczeniu uczestniczenia w mszy świętej, regularnej modlitwy oraz jałmużny (Bonarek i Wróbel, 2007, s. 16 i 17). W trzeciej księdze przedstawiono przymioty osobiste kupca, które musi on posiadać, aby móc siebie tak nazwać, w czwartej zaś opisano praktyczne zagadnienia związane z gospodarowaniem pieniędzmi i majątkiem oraz kształtowaniem relacji w rodzinie – wyborem żony oraz wychowaniem i uposażeniem dzieci. Ostatni, dziesiąty rozdział czwartej księgi został poświęcony zagadnieniu zakończenia działalności kupieckiej i przygotowaniu się kupca na moment śmierci poprzez oczyszczenie sumienia, oddanie tego co zostało nieuczciwie pozyskane oraz codzienne czytanie Pisma Świętego (Bonarek i Wróbel, 2007, s. 17, 168).

Z powodu późnej publikacji B. Cotrugli dla historyków rachunkowości pozostał

w cieniu, podczas gdy wiele zasług przypisano dziełu Luci Paciolego pt. *Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita*. Wspomniany jednak wcześniej, znajdujący się na Malcie, rękopis zawiera obszerny załącznik zawierający inwentarz majątku i dwieście sześćdziesiąt sześć wpisów do *Księgi głównej* z Neapolu, które rzucają całkowicie nowe światło na zakres pracy B. Cotrugli'ego. Wskazuje on prowadzenie ksiąg w sposób wenecki, tak jak to po nim czyni Pacioli.

Według Stefano Coronella, jeśli szukamy pierwszego, który zidentyfikował zasady podwójnego zapisu, to nie może nim być B. Cotrugli ani tym bardziej L. Pacioli, natomiast jeśli szukamy pierwszego, który próbował rozpowszechnić wiedzę o podwójnym zapisie, to był to bez wątpienia Cotrugli (Coronella, 2015, s. 63)

Dzieło B. Cotrugli zwróciło uwagę badaczy ze względu na jak dotąd najwcześniejszy w dziejach teoretyczny opis stosowania w księgach rachunkowych reguły podwójnego zapisu. Początki jej stosowania nie są dokładnie znane. Przypuszczalnie powstała ona w jednym z miast włoskich w wieku XIV i rozprzestrzeniła się na inne ośrodki handlowe wschodniego Adriatyku. Jej zastosowanie odnaleźć można w księgach handlowych dubrownickiej rodziny kupców Kabużiców prowadzonych w latach 1426–1433, a wydanych w 1999 roku w Belgradzie przez D. Kovačevića-Kojića (Bonarek i Wróbel, 2007, s. 18 i 78–79).

W literaturze polskiej w 2007 r. została wydana książka zpt. *Księga o sztuce handlu* autorstwa Piotra Wróbla i Jacka Bonarka. Książka ta jest tłumaczeniem dzieła Benedetto Cotrugli, opartym na podstawie tzw. rękopisu wydanego w 1990 r. przez U. Tucciego. Uwzględnione w nim zostały również teksty wydań chorwackich z 1985 i 1989 r., oraz tekst rękopisu maltańskiego. Książka jest opatrzona cennym opracowaniem naukowym (Bonarek i Wróbel, 2007, s. 32).

Postać B. Cotrugli w literaturze polskiej nie jest całkowicie nieznaną. Przywołują ją między innymi I. Ziętowska, która poza charakterystyką autora przedstawia opis dzieła *Księga o sztuce handlu*. Do innych naukowców, którzy przywołują postać B. Cotrugli należą: M. Kawa, M. Turzyński, E. Mikulska, T. Błach.

3.2. Luca Pacioli – pierwszy oficjalny dokumentalista systemu podwójnej księgowości

Dzieło Luci Pacioli, zatytułowane *Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita* wydrukowano 20 listopada 1494 r., w Wenecji, w oficynie Paganiniego w nakładzie około 300 egzemplarzy (Sangster, 2007).

Tractatus XI de Computis et Scripturis, będący częścią składającego się z dwóch ksiąg dzieła *Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita*, jest powszechnie uznawany za fundament rachunkowości. Na jego treść bez wątplenia wpływ miało życie jego autora, wszechstronnie wykształconego człowieka renesansu, a jednocześnie nauczyciela i zakonnika (franciszkanina), jak stwierdzili m.in. Mieczysław Dobija i Marcin Jędrzejczyk (Dobija i Jędrzejczyk, 2011, s. 46).

Dzieło to powstawało wraz ze zdobywaniem przez Paciolię wykształcenia i poszerzaniem wiedzy z zakresu praktyki kupieckiej. Proces tworzenia księgi był długi i mozolny, ale zaowocował stworzeniem kompleksowej encyklopedii o arytmetyce, geometrii, proporcji i proporcjonalności, będącej kompendium wiedzy dla uczniów matematyki, bankierów i kupców.

Warto zwrócić uwagę, że w życiorysach zarówno Benedetto Cotrugli, jak i Luci Pacioli występują te same miejsca pobytu – miasto Neapol oraz państwo Chorwacja.

Pacioli nauczał na uniwersytecie w Perugii, następnie w Neapolu, Rzymie, Florencji, Pizie, Bolonii i Zrze w Chorwacji (Pogodzińska-Mizdrak, 2007a, s. 11–12). W 1489 r., przebywając w Rzymie, wygłaszał odczyty w słynnej Akademii Sapienza, potem zaś udał się do Neapolu, gdzie przez trzy lata uczył geometrii Euklidesa (Kawa, 1994, s. 90).

Johanna Postma, przygotowując artykuł o wydaniu manuskryptu Luci Paciolię w 1996 r. *Tractatus mathematicus ad discipulos perusinos* (1478, Perugia), odkryła, że pierwsza część rozdziału *Tariffa mercantescia* jest identyczna z zapisami Cotrugli (Księga I, Rozdział 11 *De cambi*). Ponieważ Pacioli napisał swój traktat w 1478 r. (a więc przed najstarszą znaną kopią Cotrugli Strozzię z 1484 r.), mogło to oznaczać, że miał do dyspozycji albo starsze wydanie rękopisu Cotruglię, albo tekst, którego użył zarówno on, jak i Cotrugli (Postma, Van der Helm, 2000, s. 1–2).

Jakkolwiek współcześnie uważa się traktat L. Paciolię za jedno z najważniejszych dzieł wyznaczających kamień milowy dla rozwoju teorii rachunkowości, jednak rozważania w nim zawarte mają charakter praktyczny. Ich celem było zaspokojenie potrzeb czytelnika związanych z ewidencją operacji gospodarczych i prowadzeniem ksiąg rachunkowych. Realizacji zamierzeń autora podporządkowana jest struktura rozprawy, obejmująca przedstawienie celów i zakresu zastosowania praktyk księgowych, opis postępowania w zakresie sprawozdawczości finansowej oraz zaprezentowanie przykładów zastosowań (Dobija i Jędrzejczyk, 2011, s. 46–51). Przy czym L. Pacioli nie miał doświadczenia handlowego, tym bardziej uzasadnione jest zatem przypuszczenie, że tworząc swój traktat, korzystał z wiedzy praktyków, do jakich bez wątplenia zaliczał się Cotrugli.

3.3. Ambrogio Lericci – Włoch w Gdańsku

Wydanie drukiem w 1494 r. w Wenecji traktatu Luci Paciolię było przełomem w historii rachunkowości. Zapisane w nim zasady prowadzenia ksiąg rachunkowych przyczyniły się do dalszego rozwoju i popularyzowania tej wiedzy we Włoszech, Europie i na świecie. Dzieło Paciolię w krótkim czasie zdobyło dużą popularność i sławę oraz stało się źródłem dalszych badań oraz publikacji.

Jednym z popularyzatorów stosowania podwójnego zapisu na terenach dzisiejszej Polski był Ambrogio Lericci. Do 1999 roku A. Lericci pozostawał autorem całkowicie nieznanym również w rodzinnych Włoszech, będąc jednocześnie pierwszym Włochem, który pisał o rachunkowości podwójnej w XVII wieku. Jego dzieło zostało opublikowane w języku niemieckim w mieście *Danzica*, czyli w Gdańsku (dziś polskim, ale w tamtym czasie pruskim), dlatego też nie było wykazywane we włoskich bibliografiach, żadna włoska biblioteka nie dysponowała bowiem egzemplarzem jego pracy. Dopiero w XX wieku niektórzy historycy księgowości – oczywiście nie Włosi – zaczęli zajmować się jego pracą, ograniczając się do pierwszego tomu z 1606 r. i nie wiedząc o istnieniu drugiego tomu, opublikowanego w 1610 roku.

Ambrogio Lericcię Włochy poznały dzięki Carlo Antinorię, który przybliżył jego postać na Piątym Zjeździe Narodowego Towarzystwa Historii Rachunkowości

Włoskiej i ogłosił jednocześnie odnalezienie także drugiego tomu – dzieło Lericiego było więc kompletne. C. Antinori wydrukował oba tomy po przetłumaczeniu ich na język włoski, dzięki czemu praca stała się w pełni dostępna dla naukowców w tej dziedzinie, również we Włoszech².

Ambrogio Lerici, urodzony w Genui około 1543 r., zapisany przez rodziców do szkoły handlowej, ukończył studia i zaczął wykonywać zawód księgowego, prowadząc księgi rachunkowe różnych kupców. Towarzyszył niektórym kupcom podczas podróży zagranicznych. W 1575 roku, w wieku trzydziestu dwóch lat, przeniósł się do Gdańska, gdzie szybko zatrudnił się jako nauczyciel i księgowy, biorąc pod uwagę, że w mieście hanzeatyckim praktyka prowadzenia ksiąg rachunkowych była wciąż jeszcze stosunkowo zacofana. Profesjonalny księgowy był niezbędny szczególnie miejscowym kupcom, którzy nie znali metody podwójnego zapisu.

Liczne notatki, które sporządzał w ciągu ponad trzydziestu lat działalności w tym mieście (a które zachowane zostały przez jego licznych uczniów), dały początek księdze, w której A. Lerici przedstawił zasady prowadzenia ksiąg rachunkowych we „włoskim stylu” (Antinori, 2000, s. 67). Pierwszy tom jego traktatu składa się z siedemdziesięciu stron i zasługuje na uwagę ze względu na przejrzystość, z jaką autor przedstawia prowadzenie Dziennika oraz Księgi Głównej, a także uczy, jako jeden z pierwszych, aby prowadzić Księgę Towarów (lub magazynu) analitycznie, według C. Antinori – w doskonały sposób (Antinori, 2000, s. 67). Na drugi tom składają się osiemdziesiąt dwie karty, co stanowi absolutny rekord, ponieważ żaden autor przed Lericim nigdy nie napisał tak obszernej pracy na temat metody podwójnego zapisu na potrzeby handlu zagranicznego, jednak – co najistotniejsze – w sposób niezwykle jasny i racjonalny (Antinori, 2000, s. 72).

W literaturze polskiej postać Ambrogio Lericiego nie jest znana i opisywana, choć jego wkład w naukę i dydaktykę w dziedzinie rachunkowości zasługuje na uwagę.

4. Zakończenie

Najstarsza istniejąca kopia *Księgi o sztuce handlu* z 1475 roku jest przechowywana w Bibliotece Narodowej Malty (Bonarek i Wróbel, 2007, s. 18). Orygi-

nalny rękopis jest datowany na rok 1458. W manuskrypcie znajduje się dodatek, w którym została opisana reguła podwójnego zapisu. Opis reguły znajduje się w XIII rozdziale pierwszej księgi traktatu zatytułowanym *O porządnym prowadzeniu ksiąg rachunkowych*. Benedetto Cotrugli tym samym bez wątpienia dokonał pierwszego teoretycznego opisu zasad podwójnej księgowości, wyprzedzając o przeszło 20 lat prace Luci Paciolo, który skodyfikował zasady prowadzenia ksiąg rachunkowych w swoim dziele *Summa de arithmetica, geometria, propotioni et proportionalita*, wydanym w Wenecji w 1491 roku. Jego następcą był Ambrogio Lerici, który kontynuował ścieżkę naukową i edukacyjną w dziedzinie rachunkowości poza granicami Włoch, na terenie Gdańska. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że to Lericemu zawdzięczamy upowszechnienie techniki rachunkowości podwójnej na terenie dzisiejszych ziem polskich. Fakt, że w świadomości powszechnej funkcjonuje wciąż nieomalże wyłącznie Luca Pacioli, jako „ojciec” współczesnej rachunkowości, można wyjaśnić m.in. wynalezieniem i upowszechnieniem druku.

Wynalezienie druku stało się nową metodą przenoszenia myśli, idei, wiadomości, wzorów, nauki. Nowa rzeczywistość piśmiennicza pozwoliła zastąpić średnio-wieczny uniwersalizm uniwersalizmem renesansowym. Wynalazek od razu wzbudził kontrowersje, a wykorzystali go głównie naukowcy w szerzeniu nowych idei. Znaczenie książki drukowanej w rozwoju nauki trudno przecenić. Za sprawą wynalezienia druku narodziło się społeczeństwo ludzi typograficznych: myślących racjonalnie, nawykłych do zdobywania i gromadzenia wiedzy, otwartych na rozwój technologiczny, zafascynowanych ideą postępu.

Patrząc z perspektywy technologicznych możliwości publikacji dzieł autorstwa najwybitniejszych postaci związanych z historią nowożytnej rachunkowości: B. Cotrugli i L. Pacioli oraz porównując czas powstania wybitnych ich dzieł, uprawniony staje się wniosek, że B. Cotrugli nie miał technicznych możliwości opublikowania swojego dzieła na większą skalę. Cotrugli tworzył bowiem w czasach manuskryptów. Postęp technologii w renesansie następował szybko i tym samym dawał możliwości nie tylko szybkiej publikacji, lecz także upowszechnienia treści dzieła na znacznie większą

skalę. Dzieło L. Pacioli powstało w 1494 r., w Wenecji, zaledwie kilka lat po zainstalowaniu pierwszych maszyn drukarskich. Porównanie dat nie budzi jednak wątpliwości, że pierwszym znanym nam współcześnie autorem, objaśniającym metodę księgowości podwójnej, był kupiec z Dubrovnika, nie zaś Pacioli, wykładowca uniwersytecki, przyjaciel papieża Juliusza II, postać znana i poważana. Pozycja Luca Paciolego oraz bardziej przychylna dla rozpowszechniania wszelkich idei epoka, w jakiej przyszło mu żyć przyczyniły się do uznania go za „ojca” podwójnego zapisu³. Swoista rozpoznawalność Paciolego również zapewne zadziałała na jego korzyść – zachowało się bowiem znacznie więcej dokumentów dotyczących tej postaci, nie tylko jej dzieła, podczas gdy Cotrugli przez całe swoje życie pozostawał osobą anonimową. Niniejszy artykuł pozwala na przypomnienie wkładu w naukę o podwójnej rachunkowości Benedetta Cotrugliego, podobnie jak znaczenia jego dzieła *Księga o sztuce handlu*, napisanego już w 1458 r., dla historii rachunkowości. Jednocześnie najnowsze odkrycia historiograficzne pozwalają w miarę dokładnie określić datę i okoliczności, w których podwójna księgowość włoska – a tym samym myśl Cotrugliego i Paciolego – upowszechniona została na terenach dzisiejszej Polski.

Jak podaje *Mała encyklopedia rachunkowości* (1964, s. 203), umiejętność prowadzenia ksiąg handlowych przenikała do Polski zarówno bezpośrednio z miast północnych Włoch, jak i z miast niemieckich. Księgi handlowe były początkowo prowadzone w języku niemieckim i rzadziej włoskim. Od XVI wieku coraz częściej pojawiały się księgi prowadzone po polsku (w miarę polonizowania się rodzin kupców niemieckich i włoskich). Najcenniejsze księgi handlowe zachowały się w Archiwum Gdańskim (24 egzemplarze) (Jaruga i Kabalski, 2012, s. 48). Główną rolę w rozwoju rachunkowości kupieckiej w dawnej Polsce odegrał Gdańsk, miasto, do którego przybył Włoch A. Lerici, aby rozpowszechnić tu sposób prowadzenia ksiąg „na sposób włoski”, a więc z wykorzystaniem podwójnego zapisu. Tym samym rozpropagował on w północno-wschodniej Europie dokonania B. Cotrugli i L. Paciolego, jednocześnie dając własny wkład w naukę oraz edukację w tej dziedzinie.

Przypisy

- ¹ Można było by co prawda zaryzykować tezę, że metoda podwójnego zapisu była znana starożytnym, a następnie niejako „utracona” i zapomniana w wiekach średnich. Gdyby uznać to za fakt – na który nie posiadamy dziś żadnych przekonujących dowodów – to i tak należało by przyjąć, że w epoce renesansu, ewentualnie bardzo późnego średniowiecza, na półwyspie włoskim nastąpiło nie tyle jej ponowne odkrycie, ile raczej wynalezienie „od nowa”.
- ² Dwa tomy zostały przetłumaczone na język włoski przez Stefano Beretta i opublikowane z cennym komentarzem Carlo Antinoriego pod następującymi tytułami: tom I: *Piękna forma księgowania zgodnie z prawdziwą włoską zasadą sporządzona w sposób roboczy i dostosowana do pruskiego handlu przez Ambrogio Lerici z Genui*; tom II: *Druga część księgowości według prawdziwej włoskiej zasady została opracowana w sposób roboczy i dostosowana do pruskiego handlu przez Ambrogio Lerici z Genui*. Obydwa tomy zostały wydane z inicjatywy Krajowej Rady Księgowych i Ekspertów Handlowych, w Parmie przez Grafiche STEP w 2003 r. (za: Hernandez-Esteve, 2006, s. 198).
- ³ Sam Pacioli odżegnywał się od stwierdzeń, iż wynalazł coś nowego.

Bibliografia

- Alfieri, V. (1994). *La partita doppia applicata alle antiche scritture delle antiche aziende mercantili veneziane*. Roma: Edizioni Studium.
- Antinori, C. (2000). Ambrogio Lerici, ragioniere Genovese attivo a Danzica nella seconda metà del secolo XVI. In *La Ragioneria verso il terzo millennio tra continuità e rinnovamento* (s. 65–72). V Convegno nazionale della Società Italiana di Storia della Ragioneria, Bergamo, 8–9 ottobre 1999. Padua: Cedam.
- Banaszkiewicz, A. (2013). Techniki prowadzenia ksiąg rachunkowych w ujęciu historycznym. *Copernican Journal of Finance & Accounting*, 2(1), <https://doi.org/10.12775/CJFA.2013.002>.
- Besta, F. (1916). *La ragioneria, seconda edizione riveduta ed ampliata con il concorso dei professori Vittorio Alfieri, Carlo Ghidiglia, Pietro Rigobon*. Parte Prima. Milano: Vallardi.
- Błach, T. (2012). Stosunki Republiki Ragusańskiej z Imperium Osmańskim w XV i XVI wieku. W: K. Tarczyńska, A. Twardowska (red.), *Poznać Bałkany. Historia – polityka – kultura – języki* (s. 13–24). Toruń: Instytut Filologii Słowińskiej UMK.
- Bonarek, J. i Wróbel, P. (2007). Benedykt Cotruglio i jego dzieło. W: *Benedykt Cotruglio: Księga o sztuce handlu*. Kraków: Towarzystwo wydawnicze „Historia Iagiellonica”.

- Byszewski, W. (1912). *Krótki rys rachunkowości (buchalterji)*. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Coronella, S. (2015). *Storia della ragioneria Italiana*. Milano: Epoche, domini e idee, Franco Angeli s.r.l.
- Dobija, M. i Jędrzejczyk, M. (2011). *Szkice z historii rachunkowości*. Kraków: PTE.
- Fregonese F., (2016), Relatore: prof.ssa Mio, Ch. *Storia della Ragioneria: il contesto veneziano ed il millenario distretto del vetro di Murano*, Corso di Laurea Magistrale in Economia e gestione delle aziende, Matricola: 8346, Università Ca' Foscari, Venezia.
- Gierowski, J.A. (1986). *Historia Włoch*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Gitti, V. (1878). *Trattato dei computi e delle scritture di Luca Paciolo*. Torino: Camilla e Bertolero.
- Hendriksen, E.A. i Van Breda, M.F. (2002). *Teoria rachunkowości*. Warszawa: PWN.
- Hernández-Esteve, E. (2006). Carlo Antinori: un grande ricercatore, un grande uomo. Ricordi personali. *Grandes figuras de la historia de la contabilidad. Revista Española de Historia de la Contabilidad. Spanish Journal of Accounting History*, 3(5), 193–199. <https://doi.org/10.26784/issn.1886-1881.v3i5.194>.
- Jaeger, E.L. (1876). *Lucas Pacioli und Simon Stevin nebst einigen jungeren schrifstellen uber buchhaltung*, Stuttgart.
- Jaruga, A., i Kabalski, P. (2012). Od niemieckich ksiąg handlowych do Międzynarodowych Standardów Rachunkowości. *Zarys historii regulacji rachunkowości w Polsce*. W: I. Sobańska, P. Kabalski (red.), *Współczesne nurty badawcze w rachunkowości*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kawa, M. (1987). Geneza podwójnego zapisu księgowego. *Zeszyty Teoretyczne Rady Naukowej*, 13.
- Kawa, M. (1994a). Autodynamizm rachunkowości. *Zeszyty Teoretyczne Rady Naukowej*, 28.
- Kawa, M. (1994b). 500-lecie wydania drukiem pierwszej rozprawy o księgowości podwójnej. *Zeszyty Teoretyczne Rady Naukowej*, 28.
- Łazarowicz, E. (2011). *Historia powstania księgowości podwójnej i rachunku kosztów*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie.
- Lindwurm, A. (1869). Die Handelsbetriebslehre und die Entwicklung des Welthandels. *Der Handel*, 1, bd., Stuttgart und Leipzig.
- Łuczaj, J. (2003). Ewolucja rachunkowości w Polsce w warunkach globalizacji. W: S. Sojak (red.), *Historia, współczesność i perspektywy rachunkowości w Polsce*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Mikulska, E. (2011). Benedykt Cortuglio jego żywot i dzieła. *Gospodarowanie, Finansowanie i Zarządzanie w XXI*. Koło Naukowe Finansów i Zarządzania, Uniwersytet Szczeciński.
- Niemski, K. (1947). *Teoria i technika księgowości przedsiębiorstw*. Warszawa: Książka.
- Perrot, G. (1873). Demosthene et ses contemporains. *Revue des deux mondes*, 6, 407–439.
- Płóciennik-Napierała, J. (2005). Funkcje rachunkowości w standardach edukacyjnych. *Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości*, 26.
- Pogodzińska-Mizdrak, E. (2007a). Luca Pacioli – życie i twórczość (1445–1517). W: L. Pacioli, *Trattatus XI de Computis et Scripturis. Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita* (tłum. R. Sadowski, K. Dereszowska, K. Mydlarz). Warszawa: SKwP.
- Pogodzińska-Mizdrak, E. (2007b). Początek dał Luca Pacioli i jego traktat De Computis et Sripturis. W: T. Cebrowska, A. Kowalik, R. Stępień (red.), *Rachunkowość wczoraj, dziś, jutro*. Warszawa: SKwP.
- Postma, J. i Van der Helm, A. (1998). Rewriting the History of Accounting? *Asia Pacific Journal of Accounting*, 5(1). <https://doi.org/10.1080/10293574.1998.10510535>.
- Privitera, C. (2003). *Origine ed evoluzione del pensiero ragionieristico*. Milano: Giuffe.
- Sangster, A. (2007). The printing of Pacioli's Summa in 1494: how many copies were printed? *Accounting Historians Journal*, 34(1). <https://doi.org/10.2308/0148-4184.34.1.125>.
- Spremić, J. i Zager, Z. (1997). *Kotruljevic first described the system of double entry bookkeeping*. Paper for the 20th Annual Congress of European Accounting Association, Graz.
- Stevin, S. (1634). *Memoires Mathematiques*. Traduzione di F. Taning.
- Stipetić, V., Habek, M. i Buzadzić, M. (1998). *Benedikt Kortuljevic (Benedetto Cortugli) of Dubrovnik on double-entry bookkeeping in the year 1458- before L. Pacioli*. Paper for the 21st Annual Congress of The European Accounting Association, Antwerp.
- Telschown, W. (1862). *Theorie und Praxis der Kaufmannischen Buchfuhrung*. Leipzig: Breitkopf & Härtel.
- Tucci, U. (1990). *Benedetto Cortugli raguseo. Il libro dell'arte della Mercatora*. Venezia: Arsenale.
- Turzyński, M. (2013). O średniowiecznej moralności kupieckiej i etyce zawodowej rachunkowości: perspektywa teorii społecznej Michaela Foucaulta. *Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości*, 73(129). Warszawa: SKwP.
- Warsono-bin-Hardono, S. (2013). *Solving the mystery of double entry bookkeeping*. Pozyskano 02.11.2018 z: <http://ssrn.com/abstract=2339864>. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2339864>.